

Šlosar, Dušan

Adjektivní kompozita se zadním členem deverbálním

In: Šlosar, Dušan. *Česká kompozita diachronně*. Vyd. 1. V Brně: Masarykova univerzita, 1999, pp. 68-72

ISBN 8021020717

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/123025>

Access Date: 30. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

15. Adjektivní kompozita se zadním členem deverbálním

Kompozita tohoto skladu patrně nejsou praslovanským dědictvím. Ve staré češtině však už představují početné a produktivní typy. Výjimečnou formu tu mají ojedinělé bezsufixální formace *krásnořeký, krvotoký, pravdořeký, prstořeký*, snad i *křivolaký*, které se později tvoří (nebo objevují) jen ojediněle. Ostatní typy jsou sufixačně-kompoziční; jejich zadní, sufigované členy existují přitom zčásti i jako samostatné typy čistě sufixální, ale mají namnoze jiný význam, např. *mluvný* „hovorný“, ale *-mluvný* „mluvící“ (např. *pravdomluvný*).

Mezi nimi je nejpočetněji zastoupen typ se sufixem *-ný* připojený k slovesnému základu bez infinitivního kmenotvorného formantu (např. *dobrolubný, křivořechý*). Jeho nesložená paralela (*vonný, cúdny, následovný...*), vyjadřující nespecifikovanou dějovou vlastnost (viz Lamprecht-Šlosar-Bauer 1986, 307), se na rozdíl od prostého zadního členu kompozit derivuje i od sloves prefigovaných (např. *dómyslný, neposedný, neposkvrnný, oslavný, přítavný...*). Jako slovesné základy se v kompozitech uplatňují především slovesa i-kmenová, řidčeji jiná: *-lubný, -řechý, -tečný, -krádný, -hledný, -hodný, -rodný, -bludný, -lajný, -stajný, -bojny, -palný, -chvalný, -milný, -myslný, -měnný, -činný, -měrný, -věrný, -tvorný, -nosný, -platný, -tratný, -metný, -plavný, -pravný, -mluvný, -plazný, -plzný, -strážný, -tržný, -služný...* V důsledku absence infinitivního kmenotvorného vokálu v základu zadního členu prolínají někdy zadní členy verbální se substantivními: *-myslný, -řechý* apod.

Jako přední členy se uplatňují jak základy substantivní, tak adjektivní. Ze substantivních je to nejčastěji *boho-, krvo-* a další: *barvo(měnný), břie-mo(strážný), čaro(dějný), ducho(lovný), hado(plzný), hromo(pravný), jazyko(tržný), křivdo(mluvný), květo(nosný), lico(měrný), modlo(tvorný), oběti(spalný), ovoco(nosný) (// ovocénosný), plodo(nosný), pravdo(mluvný) (// pravdymluvný), ptáko(mluvný), ruko(tržný), sazo(metný), smrto(nosný) (// smrtinosný), světo(nosný), vodo(plavný), země(plazný) (// zemoplazný)...*

Jako adjektivní přední členy se objevují nejčastěji základy adjektiv primárních, jako *cuzo(rodný), dobro(lubný), drzo(mluvný), chytro(mluvný), jino(myslný), kraso(řechý), křivo(bludný), lahodno(mluvný), mudro(mluvný), pravo(pravný), prsto(řechý), sladko(mluvný), staro(žitný), veliko(činný), vysoko(mluvný), zlo(lajný)...* Řidké jsou adjektivní základy derivované, jako: *dvorno(mluvný), lstivo(hledný), marno(tratný), násilno(rodný), nehodno(mluvný), vrtko(myslný)...*

Obojí doplnění, jak substantivní, tak adjektivní, se může uplatnit u týchž zadních členů, viz např. *drzomluvný, dvornomluvný, chytromluvný, kra-somluvný, křivomluvný, lahodnomluvný, marnomluvný, mrzkomluvný, mud-romluvný, nehodnomluvný, pravomluvný...* a také *bohomluvný, křivdomluvný, květomluvný, pravdomluvný* (*// pravdymluvný*) apod.

Uvnitř tohoto nejpočetnějšího i nejproduktivnějšího typu kompozit se zadním členem deverbálním se sufixem *-ný* došlo také k významné inovaci. Vedle formy *bohobojný* se zřejmě vlivem synonyma *boha bojící* vytvořila alternativní forma *bohabojný*. Ta se pak stala prototypem pro vývoj specifického typu kompozit s předním substantivním členem v genitivní podobě: *bohamyslný* (*// bohomyslný*), *ovocěnosný* (*// ovoconosný*), *smrtinosný* (*// smrtonosný*), *prav-dymluvný* (*// pravdomluvný*), *chvályhodný, tresktáníhodný...* Ten se pak v následujících obdobích živěji samostatně rozvíjel.

Dalším důležitým typem byla kompozita s verbálním členem sufigovaným *-lý* (*dlúhotrvalý*). Početně jsou ovšem zastoupena mnohem méně než typ předchozí. Zadním členem bývá převážně intransitivní sloveso, předním nejčastěji adjektivní základ *nov-*, konektem je téměř výhradně *-o-*: *novozemřelý, novoumrlý, novopřišlý, novovzrostlý // novozrostlý*; ostatní přední členy jsou zastoupeny mnohem méně: *bělostkvělý, dlúhotrvalý, jinopřišlý, prvorodilý, starobývalý // starobylý, zlepřisáhlý...* Substantivní základ tu plní roli předního členu vzácně: *pravdudržalý*. (Častým předním členem je však zájmeno *sám*: *samomrlý // samomřelý, samorostlý, samoschlý...*; viz kap. 12.)

Rezultativum založené na participiu pasivním se uplatňuje co do počtu formací obdobně jako předchozí typ. I zde je nejčastějším předním členem základ adjektiva *nový*: *novovydělaný, novovzdělaný, novoobrácený, novokrščený, novozamyšlený, novonalezený, novopotvrzený...*, *novobitý, novovsátý, novožatý*. Ostatní adjektivní základy, rovněž primárního charakteru, jsou mnohem řidší: *dobrořečený, zlořečený, prvostvořený, vysokourozený...* Substantivní přední člen je vzácný: *bohozvolený, slovořečený, hromobitý...* Důležitým svědectvím o produktivitě ovšem je, že v těchto dvou typech se objevují ve funkci verbálních základů i slovesa prefigovaná.

Dále může mít zadní člen formu adjektivizovaného participia *nt-ového*: (*zločiniectí, (marno)mluviectí, (miesto)držiectí, dlúhočakajúci, bohobojúci, hodnověřúci, bělostkvúci, stredoplovúci...*

Konečně jsou jako zadní členy sporadicky zastoupena adjektiva na *-ivý*: *dlúhočakalivý, dobročinnivý, mnohochtivý, zimomřivý*.

Střední doba rozmnožuje pouze kompozita s předním členem v genitivní podobě: *Veleslavín nově dokládá ctihodný, chvályhodný, víryhodný, krvežádostivý a krvežítznivý*, jinak se u něj objevují jen sporadicky kompozita, která by nebyla doložena dřív: *lehkovážný, dlouhotrvánlivý*. Komenský má řadu kompozit se zadním členem *nt-ovým* a s širší škálou předních členů, jimiž mohou být i adverbia a zájmena: *bosochodící, dlouhoshovívající, dlouhotrvající, spoluznějící, okolostojící, vševědoucí, vševidoucí, všemohoucí...* (viz kap. 12

a 13). Nová kompozita jiného skladu užívá sporadicky: *jednočitedlný, lehko-vážný, prostopášný, samospasitedlný, znovuzrozený...* Z kompozit s předním členem v genitivu užívá pouze *bohabázlivý, hrůzoplýný a pozoruhodný*. Bohatší zastoupení typu není ani v Tomsově slovníku, odsud lze uvést jako novum pouze *divotvorný, dobročinný, prvorozený*.

Bohatší materiál ze slovníku Dobrovského se opírá v podstatě o tradiční přední členy adjektivní *bělo-, cizo-, dlouho-, dobro-, křivo-, lehk-, libo-, malo-, marno-, mnoho-, novo-, prosto-, prvo-, rovno-, samo-, staro-, stejno-, těžko-, veliko-, vysoko-, zlo-, živo-* a k nim přibývají jen sporadické další: *tuho(plynný), živo(rodný)*. Řidší tu jsou tradiční substantivní přední členy: *boho-, divo-, lico-, místo-, zimo-*, jen sporadicky se objevují nové: *maso(žravý), mrcho(žravý), obrazo(tvorný), veršo(tvorný)*... Genitivní podobu mají jen *boha(prázdný)* a *cti(důtklivý)*. Mezi sufixy daleko převažuje *-ný*, ve srovnání s ním jsou řídké útvary s *-lý* a adjektivizovaná participia *nt-ová* a pasivní. Nově doložené zadní členy rovněž nejsou časté: *(cti)důtklivý, (obrazo)tvorný, (novo)pečený, (rovno)platný, (těžko)plynný...* Ale díky širším kombinacím tradičních komponentů jsou doklady na naše kompozita ve slovníku Dobrovského podstatně bohatší než ve slovnících předchozích.

Ve střední době tedy pokračoval rozvoj adjektivních kompozit se zadním členem deverbálním jen mírným tempem.

V Jungmannově slovníku představují kompozita skladu S-K-V velmi početný soubor o téměř 400 dokladech. Mnoho z nich jsou výsledky dobového záměrného tvoření. Nejčastější tu jsou formace se sufixem *-ný* (*hromovládny, hrůzoploďny, velkočinný, blahosklonný, masožerný, květonosny, pupkožerný, světoběžny...*). Méně početné jsou tu složeniny se zadním členem sufigovaným příponou *-avý/-ivý* (*hmyzožravý, darmožravý, okočivý, zimomřivý...*). Ještě méně početné jsou formace se sufixy *-lý* (*slavodbalý, dávnozhaslý...*), *-ící/-oucí* (*blahomyslíci, třínotřesoucí...*), *-aný/-ený* (*drahotkaný, lichozpeřený...*), *-ní* (*světoběžní*). Rozmachu tu docházejí i kompozita se substantivním předním členem v genitivní podobě: *bohamilovný, ctiutrhačný, ohněchopný, zdravíchovatelský, krvežádostivý...* (Dostálová 1998).

V nové době se dějí změny především ve složeninách s předním členem substantivním. V nových kompozitech opatřených sufixem *-ící/-oucí* bývá substantivní přední člen v akuzativní formě: *dřevozpracující, službukonající, srdcervoucí...* Osobitý podtyp představují početnější složeniny se zadním členem *-vedoucí*, které se v současnosti často substantivizují: *dílovedoucí, obchodvedoucí, strojevedoucí, vlakvedoucí...* Výjimečnou genitivní formu má přední člen v *stavbyvedoucí*. Spíše adverbialní povahu má přední člen *dlouho-* v adjektivech *dlohohrající* a *dlouhotrvající*. Jako přední členy se objevují i adverbia *okolo(stojící), spolu(cestující)*... Nový, ale řídký je typ se zadním členem v podobě účelového adjektiva: *dřevoobráběcí, železobráběcí...*

Nejpočetnější jsou samozřejmě nadále kompozita se sufixem *-ný*. Zvláštní jsou mezi nimi formace se zadním členem *-hodný* a *-milovný*; jejich substantivní přední člen má vždy genitivní formu: *důvěryhodný, chvályhodný, obdivuhodný, odsouzeníhodný, pamětihodný, podivuhodný, politováníhodný, pozoruhodný, trestuhodný, úctyhodný, záviděníhodný, zavrženíhodný...*; *hudbymilovný, mírumilovný, nádherymilovný, pořádkumilovný, pravdymilovný...* Útvary se zadním členem *-milný* však mají genitivní přední člen jen výjimečně: *lidumilný* (ale *stínomilný, suchomilný, světломilný, teplomilný...*). Kompozita se zadním členem *-schopný* mají přední člen rovněž v genitivním tvaru: *akceschopný, prácechopný, životaschopný...* Kompozita se zadním členem *-vzdorný* mají přední člen ve formě dativní: *ohnívzdorný, tlakuvzdorný, žáruvzdorný...* Valná většina ostatních zadních členů, které jsou namnoze velmi frekventované (*-tvorný, -nosný, -dárny...*), mívá přední člen připojen tradičním konektem: *dýmotvorný, plodonosný, ústavodárny...*

Přední členy adjektivní jsou připojeny vždy konektem *-o-*: *cizo(pasný), daleko(nosný), jasno(vidný), koso(běžný), lehkó(vážný), marno(tratný), rovno(mocný), různó(běžný), stejno(značný), tajno(snubný), těžko(pádny), volno(běžný), zlo(lajný)...* Z ostatních předních členů jsou pochopitelně časté *mnoho(mluvný)* a *málo(slibný)*.

Formací se zadními členy majících formu adjektivizovaných pasivních participií je podstatně méně, ale zůstávají živým typem. Jako přední členy se uplatňují *ново(křtěný), zvovu(zrozený), vele(vážený)*; poslední přední člen ovšem už nabývá povahy modifikujícího prefixu.

Konečně dalším produktivním typem zůstávají kompozita se zadním členem opatřeným sufixem *-avý/-ivý*. Pozoruhodné je, že početná kompozita se zadním členem *-chtivý* mají přední substantivní člen v genitivní podobě: *boječtivý, pomstychtivý, senzacechtivý, slávychtivý, tancechtivý, vědychtivý, vládychtivý...* Ostatní mají přední člen připojen konektem *-o-*: *býložravý, hmyzožravý, masožravý, mrchožravý...*, *zimomřivý...* Adjektivní přední člen je samozřejmě připojen stejně: *jasnozřivý, levotočivý, pravotočivý...*

Neproduktivní už jsou typy se sufixem *-lý* (*dalekosáhlý, samorostlý, starousedlý, všeobsáhlý...*) s výjimkou kompozit s předním členem *samo-* (viz kap. 12) a konečně kompozita bezsufixální (*cizorodý, činorodý, domorodý, staré prostořeký...*).

Rozmach kompozit s předním členem v tvaru genitivním, majících počátek už ve staročeských dobách, nastal nesporně v době česko-německého bilingvismu v době předobrozenské i poobrozenské. Jungmann je však (až na *bohobojný, ctihodný, krvežádostivý a krvežiznivý*) ve svém slovníku neuvádí. Typ s genitivním předním členem se ovšem postupně emancipoval od německých předloh, o něž se opíral, a vyvíjel se pak samostatně. Zasáhl pak i některá kompozita se zadním členem jiné slovtvorné povahy: (*lásky*)plný, (*boha*)prázdný, (*lihu*)prostý... Ve slovníku Slavičkové (Slavičková 1975) je 14 takových kompozit se zadním členem *-hodný*, 9 *-plný*, 9 *-chtivý*, 6 *-milovný*,

4 -*prostý*, 4 -*vzdorný*, 3 -*schopný*, 2 -*prázdný*, dále *duchapřítomný*, *duchamorný*, *bohapustý*, *lidumilný*, *krvežtznivý*... Dodnes je živý a částečně produktivní.

(Důsledkem česko-německého bilingvismu, objevujícím se ve slovníku Dobrovského, jsou i kompozita složení S-K-A, jejichž substantivní člen vyjadřuje zdroj podobnosti, tedy objekt srovnávaný z hlediska vlastnosti pojmenované adjektivním členem: *ocelomodrý*, *ocelozelený*, *sněhobílý*, *vinošedý*, *vinozelený*. Tento typ nemá historické kořeny ani starší doklady; jde o kalky z němčiny (*stahlblau*, *stahlgrün*, *schneeweiß*, *weingrau*, *weingrün*). Slovník Jungmannův přináší několik dalších dokladů; nevzbuzovaly asi podezření, že by šlo o germanismy, a proto byly i obrozenci přijímány (mimoděčným dokladem je rukopisné falzum *síehodlúhý*): *divokrásný* („wunderschön“), *stříbrošedý* („silbergrau“). Typ se postupně emancipuje od kalkování, jak svědčí Jungmannovy doklady *sáhodlouhý*, *vítězoslavný*, *vodorovný*... I v poobrozenské době vznikají další formace, u Jungmanna ještě nedoložené: *stříbrolesklý*, *hrůzostrašný*, *skálopevný* („felsenfest“)... V současnosti se však další formace už neobjevují.)

Obdobně jako jiná kompozita se zadním členem deverbálním (viz kap. 3, 7, 8, 12, 13) představuje i tento typ velmi dynamickou složku, která se živě rozvíjela kvantitativně i strukturně-sémanticky.